

ԱՐԵԱՆ ՎՐԷՓ ԵՒ ՓՐԿԱՆԻ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I

Նախնական իրաւունքի հետաքրքիր երեւոյթներից մէկն արեան վրէժի սովորութիւնն է։ Դա ժողովուրդների սովորութեան իրաւունքի մէջ ընդհանրական բնաւորութիւն է կրում. դա նրանց իրաւաբանական գիտակցութեան առաջի յայտնութիւնն է։ Դա այն հիմքն է, որից յետագայում կամաց կամաց աճել է ժամանակակից կուլտուրական մարդկութեան քրէական իրաւունքը։

Հենց այն փաստը, որ արեան վրէժը տեղի է ունենում գրեթէ բոլոր երիտասարդ ժողովուրդների մէջ և որ այդպիսի շրջան տնցնում են իրենց կուլտուրական զարգացման թէ կարճ և թէ երկար ճանապարհին բոլոր ժողովուրդները, հենց այդ փաստը մատնացոյց է տնում, որ արեան վրէժի վրայ պէտք է նայենք ոչ իբրեւ սպանութիւնների վայրենի, բարբարոս ու անսանձ մի ծարաւի, այլ մի բարձր, վեհ բանի վրայ։ Այդտեղ տեսնելու ենք առաջին հիմնական եղանակը, թէ ինչպէս է հարկաւոր սպանութիւնների գէտքերում մարդկային իրաւունքը պաշտպանել։

Ժողովրդական իրաւաբանական հիմնարկութիւններն հետազօտելիս, իւրաքանչիւր ուսումնասիրողի աչքին է

զարնում մի ընտրոշ երևայթ. ամենուրեք, ուր հասարակական կազմակերպութիւնները տակաւին հիմնուած են արենակից ազգակցութեան վրայ, այնտեղ անպայման գոյութիւն ունի և արեան վրէժը: Վերջինս ծագում է իրրե մի պարտաւորութիւն, սրբազան հոգեւոր պարտք, որ ի կատար է ածում մօտակայ ժառանգը և կամ եթէ նա չկայ՝ նրա արենակից սերնդի մօտակայ ազգականը: Սերունդը կամ սերնդային միութիւնները, հիմնուած լինելով արենակցութեան սկզբունքի վրայ, իրենց հասարակական կազմին վերաբերեալ բոլոր կենսական երևայթները սրբազործում են և վերածում կրօնական պաշտամունքների, որոնք խստիւ պահպանւում են արենակից ազգականներից, սերունդ կազմող անդամներից, Հետեւապէս արեան վրէժը սերտ կապուած է ժողովուրդների կրօնական աշխարհայեցողութեան, մանաւանդ մեռեալների պաշտամունքի հետ: Սպանուածն երբէք հանգիստ չի գտնի այն աշխարհում, մինչև որ վրէժը չիրականանայ, մինչև որ նրան մահ պատճառողը իւր սեփական արեամբ չի մաքրիլ կատարած սպանութեան մեղքը: Լինի այդ վրէժը մեր ժամանակակից կորսիկացիների vendeta-ն կամ հին հռոմէացոց necis vindicta. լինի դա հին մովսիսական goel haddam կամ հին յունական ἀνδρῶν ἀτιμία. լինի դա հին սլաւոնական ու գերմանական ցեղերի կամ ժամանակակից մի քանի սլաւ ազգութիւնների (սե լեոնցիք, սերբիացիք) և կովկասեան լեոնականների (չեչենների, լեզգիների, արխաղների, օսերի և այլն) վրէժխնդրութիւնները—ամեն տեղ այդ վրէժը կանգուն է մնում և պահպանւում ժողովրդի կրօնական աշխարհայեցողութեան շնորհիւ, որը սրբազործում է դարերով գոյութիւն ունեցող սօփորութիւնն և սերնդից սերունդ, ազգականից ազգական պարտաւորացնում է այդ կատարելու:

Դառնանք հայ սփորութական իրաւունքին: Եթէ նրկատի առնենք սերնդային սկզբունքները և դրան կցօրդ՝ մեռեալների պաշտամունքը, որոնք տիրապետում են հայ-

կական ընտանիքի կազմակերպութեան մէջ¹⁾, կարելի էր à priori ենթադրել, որ հայերի մէջ էլ գոյութիւն էր ունենալու արեան վրէժի հիմնարկութիւն: Յիրաւի, ոչ թէ ենթադրելու՝ այլ և իրաւունք ունինք հաստատապէս յայտնելու, թէ հայ սովորութեան իրաւունքին ծանօթ է արեան վրէժը: Չնայած պատմական նիւթերի սղութեանը, չնայած ժամանակակից մեր ժողովրդագրական փաստերի ազդատութեանը՝ այնուամենայնիւ մեր ձեռքի տակ եղած թէ պատմական և թէ արդի տեղեկութիւնների հիման վրայ, կարելի է եղբակացնել արեան վրէժի գոյութեան հարցը գրականօրէն:

Տարաբաղաւար մեր հայ պատմագիրներն իրենց երկերում ընաւ չեն տալիս ուղղակի տեղեկութիւններ, թէ արդեօք հին Հայաստանում գոյութիւն ունէր արեան վրէժը, երբև մի իրաւաբանական հիմնարկութիւն: Այլապէս չէր էլ կարելի սպասել մեր հին գրողներից: Մեր պատմագիրները բոլորը հոգևոր գասակարգից էին և սնուած, կրթուած ամբողջապէս քրիստոնէական վարդապետութեան գաղափարներով, ուստի իրենց երկերի վրայ էլ գրօշմեցին իրենց աշխարհայեացքի սպեցիֆիկ ոգին՝ անհամբերատար լինել դէպի ամէն ինչ, որ հեթանոսական էր: Արեան վրէժը, իբրև մի երեւոյթ, որ միանգամայն հակառակ է քրիստոնէութեան հիմնական սկզբունքին՝ ներել ու սիրել ամենքին, նոյն իսկ թշնամուն՝ տեղ չէր գտնի նրանց գաղափարների մէջ: Միւս կողմից էլ արեան վրէժը, իբրև մի սովորութիւն, որ բացառապէս հեթանոսական գրքով է կրում իւր վրայ, մի սովորութիւն, որ բղիւսւմ է ժողովրդի հեթանոսական—կրօնական աշխարհայեացքից, անշուշտ հայածանքի պէտք էր ենթարկուէր հոգևորականութիւնից: Բայց և այնպէս՝ մեր պատմագրների երկերում այս ու այնտեղ սպրտում են փաստեր, որոնք միանգամայն ակամայ, գուցէ և անսպասելի յիշեալ պատմաբան-

¹⁾ Տես՝ Кавказский Вѣстникъ, 1902 г. № 1. Очерки по обычному семейному праву армянъ.

ների համար, մեզ կարող են մօտաւորապէս գաղափար տալ արեան վրէժի գոյութեան մասին: Այդ փաստերը մեզ կրժառայեն իբրեւ թանգազին հետքեր, որոնց վրայով հնարաւոր կրկնի դիմել մեր ընտրած նպատակակետին՝ ապացուցանել վրէժանգրութեան գոյութիւնն հայ սովորութեական իրաւունքի մէջ:

II

Արայ Գեղեցկի և Շամիրամի յարաբերութիւնների վիպասանական պատմութեան մէջ նկարագրոււմ է, թէ ինչպէս նինուէի այդ թագուհին ահաւ գողի մէջ է ընկնում Արայի սպանման պատճառով. «իսկ 'ի գրգռել միւսանգամ դօրացն հայոց 'ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջ Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուանն Արայի, ասէ. «հրամայեցի աստուածոց իմոց լիզել զվերս և կենդանացիր» (Մովսէս Խորեն. գիրք Ա, Գլ. Ժէ.): Հայերի իրենց սիրեցեալ նահապետի համար վրիժառու լինելը գրգռել էր թագուհուն մի ելք գտնել և նա դիմել էր խաբէրայութեանը, ինչպէս աւանդութիւնը պատմում է, երբ Արայի յարութիւնը յարաէզների օգնութեամբ չէր իրականացել և երբ դիակը արդէն նետուել էր, Շամիրամը հրամայում է հագցնել իւր մօտիկ մարդիկներից մէկին, որը շատ նմանութիւն ունէր Արային, վերջինից հանած շօրերը և ապա ցոյց տալ նրան գրգռուած հայ ամբոխին: Այդ միջոցով միայն թագուհին կարողանում է հանգստացնել վրիժառու կրքերը: Այստեղ, ինչպէս նկատոււմ ենք, վրիժառուն ոչ թէ մի անձն է, զօրօրինակ օրդին, եղբայրը կամ ուրիշ մօտիկ մի ազգական, այլ ամբողջ ազգը: Հին հայոց պատմական շրջանն, որին վերաբերոււմ է մեր Արայի վէպը, միանգամայն նահապետական կազմ էր ներկայացնում: Ազգութիւնն այն մտքով, ինչպէս այսօր մենք ենք հասկանում, այն ժամանակ գոյութիւն չունէր. դա բաղկացած էր որոշ ազգակցական խմբակցութիւններից, որոնք կազմում էին մի մի սերունդ, սերուած

որևէ մի նահապետից, Իւրաքանչիւր սերնդի անգամը գիտակցում էր իւր արեւնակցական ազգակցութեան գաղափարը և որութեամբ պահպանում այն բոլոր պարտաւորութիւններն ու աւանդութիւնները, որոնք կցորդ էին սերնդական միութեանը։ Արեան վրէժն էլ իբրեւ հնադարեան մի հիմնարկութիւն (ինստիտուտ), արագորժուած սերնդական—ցեղական պաշտամունքներից, անշուշտ պարտադիր էր սերնդի, նոյն իսկ ցեղի բոլոր բաղկացուցիչ տարրերի համար։ Երբ նրա անգամներից մէկի համար վրէժ էր հարկաւոր առնել, ՚ի հարկէ այդ պարտականութիւնը ամբողջապէս ծանրանում էր ամենամօտիկ ազգականի վրայ, սակայն և սերնդի իւրաքանչիւր անգամը արագան պարտք էր համարում իւր գործակցութեամբ օժանդակել վրէժխնդիր սերնդակցին։ Բայց երբ վրիժառութիւն էր պահանջում նահապետի կամ սերնդի որևէ մեծաւորի մահը, խօսք չկայ որ այս դէպքում վրէժ էին կանչում ոչ միայն մօտակայ ազգականները, այլ և սերնդի բոլոր անգամները, իբրեւ այդ նահապետի, մեծաւորի արեւակիցներ, իբրեւ այդ նահապետի նախահայրերից սերուածներ։ Ահա այս տեսակ համայն—սերնդական վրէժ է ներկայացնում այն, ինչից որ վախճանում էր Շամիրամը՝ հայերի կողմից ճիւղնախնդիր լինել մահուանն Արայի։

Մի այլ տեղ նոյն Մովսէս Խորենացին մեզ աւանդում է, թէ ինչպէս հայոց Թագաւոր Խոսրովն և նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով մահուան հօրն (Բ. գլ. Կէ.)։ Վրէժի ձայնն թելագրել է Խոսրովին պատերազմի գնալ խաղարների ու սարմատացիների դէմ, որոնք սպանել էին նրա հօրը։ Խոսրովի այդ վրէժն աւելի անհատական գոյն է կրում. նա հանդէս է գալիս իբրեւ անձն, թէև նա այդ վրէժը կատար է ածում մի ամբողջ ժողովրդի դէմ և այն էլ իւր զօրքի օգնութեամբ։

Նմանօրինակ փաստ գտնում ենք Փաւստոս Բիւզանդի մօտ Մուշեղ սպարապետ Մամիկոնեանի վերաբերմամբ։

միակ Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեայց շրջէր ընդ երկիրն և աւերէր զատրուշանս մազդեղանցն, իսկ զմազդեղունսն որ մի անգամ 'ի բուռն անկան' զամենեւեան տայր հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել և հրով խորովել և զըստգում պատուաւոր տեարս, որ պատուականք էին առաջի թագաւորին պարսից՝ ունէր ձերբակալաւ, և տայր մերթել և ընուլ խոտով և կանգնել 'ի վերայ պարսպացն... ընդ բաղում՝ տեղիս զայս առնէր (Մուշեղ) 'ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայս (Գալ. է, գլ. Ա.)

Երբ սպանուածն որդիք շունի կամ գրանք անշափահաս են, այն ժամանակ վրէժխնդրութեան պարտքը դրուում է նրա եղբայրներին, կամ հօր կամ մի այլ կողմնակի ազգականին վրայ: Այսպիսի վրէժխնդրութեան օրինակ դառնում ենք Սմբատ պատմագրի մօտ. չի թուին Ուրի սպանաւ պարոն Ստեֆանէ եղբայր պարոն Թորոսի՝ նենգութեամբ անօրէն Տօւկին Համուտին, որ ձայնեաց զնա սիրով, և բռնեցին և խաշեցին 'ի պղինձն: Եւ քնաց Ստեֆանէի երկու տղայ Ռուբէն և Լևոն: Իսկ եղբայրն նորա պարոն Թորոս և պարոն Մլէհն զայրացեալ ընդ գործ նոցա առին վրէժ արեան նորան հազարապատիկ յաւելուածովս: ¹⁾

Սակայն վրէժխնդրութիւնն ազգակցութեան մի աստիճանով չի վերջանում: Նա անցնում է սերնդից սերունդ, հայրերից՝ որդիներին, թոռներին, ծօրներին և այլն: Մահմեդականների օրէնքներով վրէժխնդրութեան պարտաւորութիւնն անցնում էր ժառանգաբար մինչև որ ամբողջ սերնդից ոչ մի ներկայացուցիչ չէր մնում, որը իւր վերայ վերցնէր այդ պարտքը ²⁾, նոյնն է ժամանակակից կովկասի լեռնականների՝ օսերի մէջ ³⁾: Նմանօրինակ սովորութիւն գոյութիւն էր ունեցել նաև հայերի մէջ, գոնէ

¹⁾ Սմբատ Սպարապետի պատմութիւն 'ի Մոսկուա 1856 թ. եր. 86.

²⁾ Tobin—Die Blutrache 1840.

³⁾ М. Ковалевский—Современный обычай и древний законъ. II томъ

այդպէս կարելի է եզրակացնել Սմբատ պատմագրի յիշած մի փաստից։ Վեյմսթամ բարկացաւ պարոն Թորոս, և ասէ. «և դուք որ զայր հզօր և զօծեալ թագաւոր սպանիք, ինչ պացխուն տայք հայոց ազգիս»։ Էառ կոան մի 'ի ձեռն, զնաց 'ի վերայ լալխառն, եզարկ զնա 'ի գլուխն և սատակեաց։ Յայնժամ դռհացաւ պարոն Թորոս զԱստուծոյ, որ արժանի արար զինքն առնուլ 'ի նոցանէ զվրէժ արեանն Գազկայ. քանզի մեծ հայրն նորա Ռուբէն յիշխանացն Գազկայ էր»։ (Երես 77) Խօսք չկայ, որ այդպիսի վրիժառութեան գործողութիւնները, որոնք անցնում էին ժառանգաբար, առաջ էին բերում ստէպ հակառակ կողմից կրկին նոր վրէժխնդրութեան պատճառներ։ Եւ ահա ծագում են մի շարք վրէժխնդրութիւնների պարտականութիւններ, որոնք ազգակից երկու որոշ խմբերին հանապաղ լարում էին միմեանց դէմ, թշնամութեամբ բարբառում, որ պատրաստ լինեն ամեն մի վայրկեան իրենց հակառակորդներին չարիք հասցնել,—մի կերպ վրէժի ծարաւը յագեցնել։ Հռովմէական պատմագիր Տակիտոսը իւր Germania պատմութեան մէջ տեղեկութիւններ է տալիս հին գերմանացիների մասին և 'ի միջի այլոց ասանդում, թէ ինչպէս վրէժխնդրութիւնն նոցա մէջ անսահման է և անցնում է սերունդից սերունդ. inimicitias seu patris, seu propinquus suscipere necesse est (գլ. 21)։ Այդ տեսակ վրէժխնդրութիւնն պահպանուել էր նաև միջնադարեան գերմանացիների մէջ fehde անունով ¹⁾։ Անցնելով հին հայկական սովորութեան իրաւունքին, մենք այստեղ էլ պատահում ենք փոխադարձ վրիժառութեան գէպերի։ Դժբախտ փառաւոր ապացոյց գտնում ենք մեր պատմութեան մէջ նախարարական ու իշխանական աների յարաբերութիւններում։ Ինչո՞վ պէտք է բացատրել այն արինահեղ ընդհարումները նախարարների մէջ, եթէ ոչ վրիժառութեան անսահման ծաւալով։ Այդ վրիժառութիւնը փոխարկ-

¹⁾ Frauenstädt—Die Blutrache und Fehderecht. Նաև Wilda Das Strafrecht der Germanen.

ւում էր անվերջ թշնամական կրքերի, անվերջ գժտու-
թիւնների, որոնք դարերով պահպանւում էին որոշ տոհ-
մերի փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ: Մեր ամբողջ
պատմութիւնն՝ այդ նախարարական ցեղերի իրար դէմ
լարած կռիւների ու միմեանց բնաջինջ անելու ձգտում-
ների նկարագրութիւնն է: Մրցութեան, գերիշխանութեան
և այլ անձնական կրքերն էին, որ շատ անգամ նախարա-
րական տներին մոռացնել էին տալիս հասարակական շա-
հերն և քինախնդիր նետում անվերջ թշնամական պայքար-
ների ու ինտրիգների մէջ, որ նոքա դարերով լարում էին
հակառակորդ տոհմերի դէմ:

III

Միանգամայն հասկանալի է, որ ժողովրդի մէջ, որ-
տեղ սերնդական սկզբունքները խորն էին արմատացած և
որտեղ իրաւաբանական հասկացողութիւնները դեռ ևս
կանգնած էին իրենց դարգացման ստորին աստիճաննե-
րում, վրիժառութիւնը միակ միջոցն էր, որով իւրաքանչիւր
անհատ կարող էր իւր անձնական ապահովութիւնը պաշտ-
պանել թէ ներկայում և թէ ապագայում: Տակաւին այն
ժամանակները, երբ հայկական կեանքում դտնում էին
հասարակական—վարչական որոշ կազմակերպութիւն, ինչ-
պէս օրինակ դատաւորներ, իշխաններ և այլն, այնու ա-
մենայնիւ վրէժխնդրութեան սկզբունքը կանգուն է մնում.
նոյն իսկ այդ սկզբունքով են զեկավարւում վարչական
մարմինները և ուրեմն այդ վրէժը օրինական է համար-
ւում վերջինների կողմից: Մեր ձեռքն է հասել մի թան-
գազին վկայութիւն, որը միանգամայն պարզ հաստատում
է, թէ հին հայերի մէջ դոյութիւն է սննցել վրէժխնդ-
րութիւն և այդ վրէժխնդրութեան սկզբունքն երբեմն իսկ
դատաւորներից էր առաջ գալիս: Դա Եւսեբիոսն է, որ
իւր Praeparation Evangelica (VI. 10, § 2) ասորի Ռար-
գեղանէսի խօսքերի վրայ հիմնուելով ասում է, թէ հայե-

րի և պարթևացիների մէջ մարդասպանները պատժոււմ էին մահուամբ թէ՛ դատաւորների և թէ՛ սպանուածի ազգականների ձեռքով. եթէ վերջիներն անհատական վրիժառու թիւնից գրգռուած սպանոււմ էին մարդասպանի ազգականներից մէկին, այն ժամանակ նոքա ըստ տեղական օրէնքների պատասխանատու չէին դատաւորների առաջ. «Παρά Πάροισι καὶ Ἀρμενίοις οἱ φονεῖς ἀναιροῦνται, ποτὲ μὲν ὑπὸ τῶν δικαστῶν, ποτὲ δὲ ὑπὸ θυγγενῶν τῶν φονευομένων. Καὶ ἐάν τις φονεύσῃ γυναικα αὐτοῦ ἢ ἀδελφὸν ἄτεκνον ἢ ἀδελφὴν ἄγαμον ἢ υἱὸν ἢ θυγατέρα, οὐκ ἐγκαλεῖται ὑπὸ τινος νόμου τοιοῦτου ὑπάρχοντος ἐν ταῖς χώραις ἐκεῖναις.» Սակայն միայն այդ օտարազգի պատմագրի խօսքերը չեն, որ հաստատում են վրէժիմդրութեան գոյութիւնն հայերի մէջ. այլ և մեր Եղնիկ Կողբացին տալիս է այդ հարցի վերաբերմամբ հետաքրքրական տեղեկութիւններ. «Տեսանեմք թէ թագաւորն զիւրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրիժուցն զՋնասն կարճէ. և դատաւորն զգողն և զաւագակն պրկէ և քերէ վասն զՋնասակարութիւնն ՚ի միջոյ բառնալոյ. և հայր զորդի դժնեայ մահապարտեալ՝ դատաւորաց մատնէ, և այլքն ասններեան զիւրաքանչիւր զանձն իւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն կամ անձամբ կամ իշխանօք» (գլ. Ա. ԺԵ). Եւս առաւել թանգագին է մեր հայ մատենագրի վերջին խօսքերը, որոնք միանգամայն լուսարանում են այն, ինչ որ Եւսեբիոսը աւելի հին ժամանակների համար է վկայում. Իրաւունք, դատաստան այն մտքով, ինչպէս մենք ենք ներկայումս ըմբռնում, բոլորովին խորթ էր հին հայոց աշխարհայեացքին. Իրաւունքի, դատաստանի իրականացումն կախուած էր բացառապէս անհատի ինքնօգնութիւնից, սեփական ձեռնարկութիւնից. Այդ է պատճառը, որ Եղնիկը շեշտում է, թէ անարգանաց վրէժս պահանջեն կամ անձամբ, այսինքն ինքը Ջնասուղը պէտք էր սեփական ոյժով, իւր օգնութեամբ, միջոցներ ձեռք առնէր որպէսզի կրած Ջնասն, լինի դա ընչքի, թէ մարմնի՝ լրացնի և ա-

պա պատժի ենթարկի մեղաւորին. և Վեամ իշխանօք, այսինքն կամ գիմէ դատաւորներին, որպիսի պարտաւորութիւն կատարում էին իշխանները: Այդ իշխանները 'ի հարկէ յարմարելով ժողովրդական սովորութիւններին ու աշխարհայեացքին, միայն կատարելու և հաստատելու էին այն, ինչ որ անելու էր հակառակ գէպքում և ինքն զնասուողը՝ վրէժխնդրութեան սկզբունքին հաւատարիմ մնալ: Թէ որքան հաւատարիմ էին մնում այդ սկզբունքին և թէ որ աստիճանի էր տարածուած վրէժխնդրութեան ոգին հայ իշխանաւորների մէջ, դա երևում է Ներսէս Շնորհալու Ընդհանրականից: Այդ խօսքերը Ներսէս Շնորհալին արտասանում է XII դարում, երբ քրիստոնէութեան շնորհիւ, բարքերը հայերի մէջ համեմատաբար ազնուացել ու մեղմացել էին: Ինչ որ V դարում Եղնիկի համար բնական ու շիտակ էր համարում, XII դարում արդէն ապօրինի է թւում հայկական վարչական ներկայացուցիչներին: Մի առ բարկութիւն շարժելով և ոչ ուղղադատ իրաւամբք, կամ խրատ ինչ առնէք մարդոյ կամ մահու վճիռ տայցէք. քանզի նոր օրէնք ոչ հրամայեն զայսոսիկ, և հին օրէնքն թէպէտ և հրամայեն, բայց ոչ վայրապար, այլ ըստ յանցանացն արժանաւորութեան զիրաւքանչիւրսն գատել 'ի խրատ և 'ի մահ... Իսկ եթէ առանց օրինաց դատիք զմարդիկ անիրաւաբար 'ի սպանումն և 'ի խրատ, գիտաջիւր հաստատուն, զի խնդրեւց է 'ի ձենջ Աստուած յաւուրն դատաստանի զարիւն սպանելոցն և զհատեալ անդամն խրատելոցն... Նաև զմյս և պատուիրան աւանդեմք ձեզ, մի լինիք վրիժառուք և քինախնդիրք... (Ներս. Շնորհ. Էջմիածին, 1866. եր. 103).

Համեմատական իրաւագիտութիւնից յայտնի է, որ պետական սկզբունքով կազմակերպուած հասարակութիւնները որոշ հիմնարկութիւններ են հաստատում վրէժխնդրութեան անսանձ ծաւալն ու զարգացումն եթէ ոչ խափանելու, գոնէ առժամանակ դադար տալու: Այդ նպատակով գոյութիւն ունէին հսուց ի վեր և նշանակուած

էին պետութիւնից որոշ տեղեր՝ օրինակ քաղաքներ, տաճարներ և այլն, որոշ օրեր՝ մի քանի տօներ կամ շաբաթուայ մէջ մի յայտնի օր, կամ որոշ անձնաւորութիւններ՝ որեւէ կալուածատէր իշխան, կամ թագաւոր և կամ որեւէ հոգևոր պետ։ Այդ բոլորը մի միջոց էր, որ առիթ էր տալիս վրիժառու ախոյեաններին ծարաւը որոշ ժամանակամիջոցով հանդատացնել. դա այդպէս անուանուած ասպատանի իրաւունքն էր՝ *asylrecht*, որ սրբութեամբ էր պահուած եթէ վրէժխնդրութիւնից հալածուողը փախչում էր և ապաստանում այդպիսի մի տեղ կամ այդպիսի մի անձնաւորութեան մօտ, վրիժառուն իրաւունքը չունէր ձեռք տալ իւր թշնամուն, քանի որ վերջինս վայելում էր յիշեալ ասպատանի իրաւունքը։ Նմանապէս, եթէ պետութիւնից նշանակուած ու վրէժ արգելած օրերը վրիժառու անձինք միմեանց հանդիպէին, իրաւունք չունէին իրար վրայ ձեռք բարձրացնել։ Ապաստանի իրաւունքը շատ զարգացած էր իսրայէլացիների, նաև հին և միջնադարեան գերմանացիների մէջ. էլ չենք խօսում հին յոյների, հռոմէացիների մասին։ Ահա այդպիսի մի հիմնարկութեան հետքերի հետ ծանօթանում ենք և մեր հայոց պատմութիւնից։ Չայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն (Արշակ) դաստակերտ մի 'ի Կոգ գաւառի։ Եւ ետ հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ, և հրամայեաց կարգաւ քարոզ ընդ ամենայն տեղիս աշխարհացն, և զամենայն կողմանս գաւառաց իւրոց լի առնէր հրամանաւն արքունի, զի եթէ որ ումեք ինչ պարտեցի, եթէ որ ումեք ուստէք ինչ փնասեալ իցէ՝ ամենեքեան եկեսցեն 'ի դաստակերտս զոր շինեաց, եթէ արիւնական որ իցէ, կամ փնաս ումեք արարեալ իցէ, կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ, կամ որ զուրուք կարասի ունեցի, և կամ որ յումեքէ երկիւղած ինչ իցէ և եկեսցէ յայն տեղի՝ դատ եւ իրաւանք մի լիցին։ Իսկ եթէ որ ումեք ինչ պարտեցի, և որում պարտեցին գայցէ յայն տեղին՝ առանց դատի և իրաւանց կալցին զնա և 'ի դուրս տարցին։ (Փաստոս Բիւզ. Դ. ԺԲ)։

Նոյն այս փաստի մասին վկայում է նաև Մովսէս Խորենացին (գլ. Գ. Իէ)։ Բայց բանն այն է, որ յիշեալ երկու պատմագիրները այլ գոյներով են ներկայացնում Արշակ թագաւորի այդ հիմնարկութիւնն, աշխատելով ստորացնել, և մեզ հասկանալի պատճառներով անուանարկել այդ՝ իբրեւ մի լժողով մարդկան մեղաւորաց (Մովսէս Խոր.) կամ լվանն այսորիկ զամենայն մարդ հառաչելով վայէրն թէ իրաւունք մեռան (Փաւստ. Բիւզ.)։ Նկատի առնելով մեր հոգեւորականութեան ու աշխարհական ներկայացուցիչների դարեւոր մրցումն, որ իւր գաղաթնակէտին էր հասել այնպիսի մեծ և ընդունակ անձնաւորութիւնների միջև, որպիսիք էին Ներսէս Մեծն ու Արշակ II-ը, մեզ պարզ է, որ պատմագիրները միանգամայն ուրիշ մտքով էին ըմբռնել կամ ընաւ չէին հասկացել Արշակաւանի հիմնարկութեան գաղափարը։ Այդտեղ նոքա միայն տեսնում էին, թէ ինչպէս աշխարհական պետութեան ներկայացուցիչն ուղում է զրկել կամ խլել հոգեւորականութեան ձեռքից դատի ու դատաստանի իրաւունքը։ Մինչդեռ Արշակաւանի հիմնարկումն, չնայած մեր ձեռքն հասած սուղ տեղեկութիւններին, հենց իւր այն նպատակով ու թաղաւորի այն կոչով, որը նսեմացնելու գիտաւորութեամբ առաջ են բերում երկու պատմագիրները, մեզ իրաւունք է տալիս ենթադրելու, որ դա ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ ապաստանի իրաւունքի մի մարմնացումն։ Արշակաւանն մի տեղ էր լինելու, ուր թագաւորի երկրի զանազան ծայրերից զանազան անձինք կարող էին ապաստան գտնել իրենց հալածողներից, վրիժառուներից, լինէին այդ վրիժառուները՝ թէ մարմնական և թէ ընչական վնասների համար։

IV

Մինչև այստեղ աշխատեցինք տեսութեան առնել այն փաստերը, որոնք յայտնի են պատմութիւնից։ Այդ փաս-

տերը վկայում են վրէժխնդրութեան գոյութիւնն Հին Հայոց մէջ և նոյն իսկ, թէև թոյլ կերպով, ներկայացնում են մեզ այդ վրէժխնդրութեան էվոլյուցիոնի զանազան աստիճանները:

Անցել են դարեր և ժամանակի պատմական հոսանքի հետ փոխուել է նաև մեր ժողովրդի կուլտուր-սոցեալական դրութիւնը: Բայց հասարակական կեանքի զարգացման մէջ հանապազ թագնուած են տարրեր, որոնք շատ դանդաղ, շատ պահպանողական քայլերով են առաջընթանում, տակաւին գտնելով պայմաններ, որտեղ ժողովրդի մատուր-բարոյական աշխարհայեացքը ճգնում է իւր հնադարեան գոյութեան բեկորները պահպանել: Դա՛ ժողովրդի սովորութիւններն ու բարքերն են, որոնք ժամանակի ու իրերի զարգացման ամենակատաղի թշնամիներն են: Ահա այսօր էլ մեր ժողովրդի սովորութիւնների մէջ պահպանուել են կամ աստիճանաբար չքանալու վրայ են այն մնացորդները, որոնք կրկին վկայում են վրէժխնդրութեան գաղափարի ծաղկումն: Մեր հայ ազգագրութիւնը տակաւին նոր է սկսուել, ուստի նիւթերի կողմից աղքատ է, բայց և այնպէս՝ եղածներն էլ բաւական են հաստատելու մեր այս տեսութեան մէջ արժարժուած հարցը: Այստեղ էլ նոյնն ենք տեսնում, ինչ որ պատմութիւնն է մեզ հաղորդել. վրէժխնդրութեան ներկայութիւնը մինչև մեր օրերը:

Վրէժխնդրութիւնը բաւականին անարատ պահպանուել է Զէյթունի հայերի մէջ, որտեղ վրէժառութիւնն ընդհանրապէս սերնդական հանգամանք մ' ունի (Ալահ-վերդեան՝ Ունիա կամ Զէյթուն՝ Կ. Պոլիս): Սպանութեան դէպքերում սպանուածի ազգականները Զէյթունում պատրաստ են միշտ պատասխանել նոյնպէս սպանութեամբ և այդպիսով յագեցնել սերնդական վրէժխնդրութեան պարտաւորութիւնը: Ոչ միայն սպանութեան դէպքերում, այլ և ամեն մի անձնական և ընտանեկան ընդհարումների ժամանակ, երբ հակառակող կողմերի կրքերը հասնում են

թշնամականի, առաջ է գալիս վրէժխնդրութեան հարցը: Այստեղ վրէժխնդրութիւնը կարող է արտայայտուիլ ոչ միայն սպանութեամբ, այլ և մի շարք միջոցներով, որոնցով հակառակորդները ձգտում են միմեանց նիւթական վնասներ հասցնել, անձնական պատիւը վերաւորել և այլն: Այսպիսի վրէժառութեան եղանակների մի շարք առաջ է բերում Ալլահվէրդեանը Զէյթունցիների վերաբերմամբ:

1. Որև է վէճի առթիւ՝ հակառակորդաց մին 'ի գիշերայն դադոնագողի միւսոյն տունն կը մտնայ և նորա ննջած ատեն գոյգ մը գնդակով հրացան մ'արձակելու շափ վառօդ բարձին քով կը գնէ 'ի տես և ընդ փոյթ կը հեռանայ, սա առաւօտուն արթնանալով կը տեսնէ ու կը երկնչի. նշանակութիւն սորա է. ահա եկայ քովդ և ունէի ամեն միջոց զքեզ սպանելու, բայց չըրի, դադրէ ուրեմն և դու այլևս ինձ հակառակելէ: Եւ եթէ հակառակորդն քան զառաջինն զօրաւորագոյն լինի, իրարու հանդիպած ատեն զինուք կրկուրին:

2. Նոյնպէս հակառակորդաց մին 'ի գիշերայն եկեղեցւոյ բակէն դադադն կը գողանայ ու կը տանի թշնամւոյն դուռն ի վեր կը կանգնեցնէ. այս սպառնալիք մ'է, որ կը նշանակէ զքեզ շէշփետին վերան կու հանիմ, զքեզ դադադի վրայ կը հանեմ, (կըսպանեմ):

3. Երեկոյէն սկսեալ ցկէս գիշեր իրարու տուն կը քարկոծեն.

4. Տանեաց վրայ դռնուած լող քարերն բարձր տան մը վրայէն թշնամոյն տանեաց վերայ կը նետեն, որ առաստաղի ձողերն կը կոտրէ:

5. Ծխնելոյգքն, որք հողէ կամ փայտէ շինուած են՝ կը փուլցնեն:

6. Ժամը 12-ին կամ անկէ վերջը եթէ իրարու կնոջ հանդիպին՝ գլխոյն և երեսին ծածկոցն կամ ճակտէն ոսկին կը յափշտակեն:

7. Իրարու այգի մտնելով որթերն կը կոտրեն յարմատոյ:

8. Այդիոց մէջ դառնուած տուններն կ'այրեն։

9. Եղին, ձիւն, ջրիւն և իշուն աղին կամ ականջն կըկտրեն։

10. Այգեաց մէջ փռուած չամիչն եթէ թարմ է կը կոխտեն, իսկ եթէ չոր է, կըգողանան։

11. Եթէ հակառակորդաց մին ջաղացք ունի, ջրի ընթացքն կը խափանեն խողովակի մէջ քար ձգելով։

Այս վերջին տեսակի վրէժառութիւնը, որ արտայայտուած է հակառակորդին նիւթապէս վնասելու դադափարով, շատ տարածուած է և մեր կովկասաբնակ հայ գիւղացիների մէջ։ Այստեղ աւելորդ է մի առ մի յիշատակել այդպիսի դէպքեր, որոնք այնքան սովորական երևոյթ են դարձել մեզանում և որոնց մասին միշտ արձանագրուած է եղել մեր օրաթերթերի մէջ։ Բայց և այնպէս՝ առաջ բերենք մի բնորոշ սովորութիւն, որի մասին տեղեկութիւն է տալիս մի թղթակից (Մշակ № 141, 1902 թ.)։

Յիշեալ թղթակիցը սխալ է լուսարանում իւր տուած տեղեկութիւնը, կարծելով որ այն վրէժխնդրութեան դէպքերը լոկ քիւրդական և այլ վայրերի ցեղերին յատուկ սովորութիւններ են, որոնք իբր թէ անցել են հայերին։ Ընդհակառակն, վրէժխնդրութիւնը նոյնքան բնական-ինքնաբոյս է հայերի՝ որքան և քիւրդերի կամ այլ կիսավայրերի ցեղերի համար, որոնց վրէժխնդրութիւնը արտայայտուած է գուցէ աւելի խիստ ու բիրթ, քան թէ հայերինը, քանի որ վերջիններս կուշտուրապէս աւելի բարձր են յիշեալ հարեաններից։ Ուստի ուշադրութեան չառնելով այդ թղթակցի անձնական կարծիքները, միմիայն բաւականանանք նրա յիշած փաստային կողմով։ Վնչպէս քիւրդերի, պարսիկների և այլ կիսավայրերի ցեղերի մէջ յաճախ աղջիկ ուղելու դէպքում, տեղի են ունենում զանազան արիւնահեղ դէպքեր, միևնոյն բանը և յաճախ տեղի է ունենում հայերիս մէջ էլ։ Հայ գաւառներում, գիւղերում գրեթէ սովորական են միշտ այդպիսի դէպքերը։ Արարատեան նահանգում, աւելի շատ Ապարանում, ուր ժողովորդը

համեմատաբար աւելի տգէտ է, քան միւս կողմերում, միշտ անպակաս են արինահնդ դէպքերը այդ կողմից, նառնանգամ ամբողջ մի գիւղի բնակիչներ, երկու կողմի բաժանուած, մի աղջկայ համար միմեանց միս են կրծում. մէկը միւսի տաւարը թալանում, մարագը, դէղը, քուլաղը կրակում, ծառերը կոտորում և այլն: Կոպիտ գիւղացու համար դա ինքնասիրութեան խնդիր է, իսկ երբ մէջ տեղ է գալիս վայրենի կիրքը, այդ դէպքում նա դառնում է անողգայ գաղան: Բայց աւելի դատապարտելի է, որ այդ քրդական (?) դէպքերը տեղի են ունենում և քաղաքներում: Եւր ժողովուրդը գոնէ փոքր 'ի շատէ զարգացած է, կրթուած...

Վրիժառութեան սովորութիւնը գոյութիւն ունի նմանապէս Բուլանըխի մէջ առեանգութեան դէպքերում: Վերջէ ժամանակին կիմացուի, աղջկայ ծնողները, աղգականները, մերձաւորները վրէժխնդիր հոգով կը հետապնդեն և շատ անգամ կամ աղջիկը կը վերադարձնեն կամ սպանութիւն և արինահնդութիւն տեղի կ'ունենայ, իսկ երբ չ'յաջողուի, վրէժ լուծելը կրթողներն ապագային նման առեանգութեամբ տոհմային վրէժխնդրութեան յագուորդը գահացնելու¹⁾ նմանօրինակ վրէժխնդրութիւն, որ հետեւում է առեանգմանը, պատահում ենք Ախալքալաքի և այլ հայաբնակ դաւառներում:

Ժողովրդի աշխարհայեացքի, նրա մտաւոր-բարոյական հասկացողութիւնների հետ ծանօթանալու ամենաանհրաժեշտ միջոցը՝ նրա բանահիւսութեան ուսումնասիրութիւնն է: Այդ բանահիւսութեան մէջ է արտացոլում ժամանակակից բարքն ու վարքը, ժողովրդի մտածողութեան ձևերը, նրա հոգեւոր զարգացման ամբողջ միջնորդը: Ահա և վրէժխնդրութիւնն իբրեւ մի սովորութիւն, որ բղխում է ժողովրդի մտաւոր-բարոյական աշխարհայեացքից, շատ անգամ յիշատակում է ռամկական բանահիւսութեան մէջ: Ինչպէս որ պատմական վիպասանութիւնից Մովսէս Խորե-

¹⁾ Աղգաքական Հանդէս. Ե. գիրք, 1899 Բուլանըխ.

նացին մեղ աւանդում է իբրեւ պատմական փաստ Շամիրամի վախճ հայերի վրէժխնդութիւնից, նոյնպէս էլ մեր ժամանակակից անարուեստ գրականութեան մէջ տեսնում ենք, թէ ինչպէս ժողովուրդը տակաւին չի փոխել իւր հայեացքը սերնդական վրիժառութեան վերաբերմամբ: Մեր աւանդական բանահիւսութեան մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում «Դաւիթ և Մհերի» գիւցազներգութիւնը, որտեղ պարզ ցոյց է տրւում, թէ սպանուածի որդին պարտաւոր է վրէժ առնել իւր հօր սպանողից.

Զիւռց վէ էկաւ, Դաւիթ Մհեր մտան գիւլաշ.

Մտան գիւլաշ, Մհեր Դաւթին տվից գետին.

Դանակ խանից, որ գԴաւիթ ղինէր,

Դաւիթն էսաց. «Ա՛յ տղայ,

Տիւ բնձի կ'սպանիս.

Ախր ընծի տղայ ոմնիմ,

Իմ տղէն կըզայ քեզ կը մորթի»¹⁾.

Մի այլ տեղ Մհերը իսկապէս վրէժ է առնում իւր հօր, Դաւթի սպանութեան համար: Երբ Դաւիթը, Սըլլթան Չմուշկի հետ կռուի բռնուելով, սպանւում է մի պառաւի ձեռքից, Մհերը լսում է իւր հօր ձայնը. նա գիմում է քեռի Թորոսին՝

«Էլենք էրթանք, իմ խէր կնացիր է

«Սըլլթան Չմուշկի կռիւ.

«Իմ խէր սպանինա:

Այնուհետեւ Մհերը,

«Խինդ քեռիք իրու խեւ առեց

«Էկան կնացին Սըլլթան Չմուշկի կռիւ,

«Մտան Սըլլթան Չմուշկի քաղաք.

• • • • •

«Ինչ կայ չկայ՝ բիրադը սպանին:

«Սըլլթան Չմուշկ ղինքն էրաւ մէ կատու.

«Ինաց մների կլէօխ, նստաւ էնտեղը,

«Մհեր տեսաւ • • • • •

¹⁾ Ազգագրական Հանդէս՝ VII և VIII գիրք. 1901 թ. հր. 107.

«Մհեր նետ-աղեղ եղարկ,
 «Սրբան Չմուշկ սպանեց,
 «Էլաւ իրա խօր ջամդակ իբարձ,
 «Տարաւ Սասուն,
 «Ժամով պատարագով վրրցուց¹⁾»

V

Իրաւաբանական սովորութիւններից մէկն էլ սերտ
 յարակցութիւն ունի արեան վրէժի գաղափարի հետ, դա
 այսպէս անուանած՝ եղբայրակցութիւնն է, սլաւոնական՝
 побратимство-ն, յունական՝ Ἀδελφοποιεῖν, գերմանական՝
 die verbrüderung կամ Blutfrüderschaft, որպիսի երևոյթ
 անցի ունի գրեթէ բոլոր երկրներում և բաւականին ընդ-
 հանրական բնասորութիւն է կրում։ Եղբայրակցութեան
 ներկայութիւնը ժողովրդական սովորութիւնների մէջ՝ հա-
 մեմատական իրաւագիտութիւնը համարում է մի փաստ,
 որով ապացուցանել կարելի է, թէ այդ ժողովրդի բարքե-
 րի մէջ գոյութիւն ունի կամ երբեկցէ գոյութիւն է ունե-
 ցել արեան վրէժխնդրութեան սովորութիւնը։ Եղբայրակ-
 ցութիւնը պարփակում է իւր մէջ հետեւեալ գաղափարը։
 Երկու, միանգամայն օտար անձինք որոշ ծէսեր կատա-
 րելով, դառնում են ընդմիջտ ազգական։ Այդ ծէսերի մէջ
 ամենաբնորոշը կայանում է նրանում, որ փոխադարձաբար
 խմում են արիւն և փոխանակում զէնքերով։ Նոքա այդ
 րոպէից կապւում են անխղելի ազգակցական կապերով,
 իբրեւ եղբայրներ, որոնք պարտաւոր են իրար պաշտպա-
 նութեան դալ փորձանքների ժամանակ, օգնութեան հաս-
 նել չբաւորութեան մէջ և մանաւանդ սրբութեամբ պահ-
 պանել արեան վրէժի ոգին։ Մի կողմը թողած միւս ժո-
 ղովուրդները, եղբայրակցութեան գաղափարը բաւական
 անարատութեամբ պահպանուել է ամենահին ժամանակ-
 ներից ի վեր մինչև այսօր սլաւ ազգութիւնների մէջ (Սև

¹⁾ Ազգագրական Հանդէս՝ VII և VIII գիրք 1901.

լեռնցիք, Սերբիացիք, Բուլղարներ և այլն)։ Նոյն այդ հիմնարկութիւնը պատմական ժամանակներից անցել է մինչև այսօր հայերի մէջ։ Ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում, որի մի մասն էր կազմում և Հայաստանը, եղբայրակցութեան դադափարը, ինչպէս կարելի է եղբակացնել պատմական տեղեկութիւններից, մեծ ծաւալով տարածուած էր ընդի ժողովուրդների մէջ։ Հին հռոմէական իրաւունքին և Corpus iuris civilis-ին խորթ էին այդ սովորութեան իրաւաբանական նշանակութիւնները։ Յետագայում, երբ Փոքր Ասիայում սկսուեց հռոմէական տիրապետութիւնը, և հռոմէական օրէնքների կիրառութիւնը, բնականաբար հռոմէական օրէնագրութիւնը պէտք էր հաշուի առնէր տեղական ժողովուրդների սովորութեան իրաւունքը, որի դէմ նա երբեմն նոյն իսկ կռիւ էր մղում։ Այդ տեղական սովորութեան իրաւունքին էր պատկանում և եղբայրակցութիւնը։ Ուստի հռոմէական իրաւունքն այսպէս թէ այնպէս ձգտում էր որոշ չափով հաշտուել այդ սովորութեան հետ, մասամբ ընդունել այդ իւր օրէնքների հովանաւորութեան տակ և իրաւաբանական զօրութիւն տալ։

Դիօղէտիանոս՝ հռոմէական կայսրը՝ իւր հրովարտականերից մէկում՝ «c. 7 de Heredit. instit.» յայտնում է իւր կամքը, թէ եղբայրակցութիւնն այն ժամանակ միայն իրաւաբանական զօրութիւն կարող է ունենալ, երբ դա իւրաքանչիւր առանձին գէպքում առաջ է դալիս կայսեր անձնական հրամանից։ Ասորա-հռոմէական դատաստանագիրքը (մօտաւորապէս 5-դ. դարու), որ այնպէս տարածուած էր ասիական դատարանական հիմնարկութիւններում, նմանապէս ուշադրութեան է առել եղբայրակցութեան սովորութիւնը։ Յիշեալ դատաստանագրքի միմիայն արարական (§ 127) և հայկական (§ 126) վարիանտներումն է մի մի յօդուած նուիրած այդ հարցին։ Հայկականը՝ ՃԻՁ յօդուածը կայանում է. «եթէ կամի ոք գրել թուղթ եղբայրութեան ընկերոյն առ ՚ի լինել նոցա միաբան և զօր ինչ օւնին և զօր ինչ լինիցի հաւասար իշխեն

և ժառանգեն, փակէ աւրէնքս զայս և իբրև դանհաստատ խափանէ. քանզի կանայք նոցա և որդիք ոչ կարին լինել միարան ¹⁾։

Թէև Հռովմէական իրաւունքը, ինչպէս նկատեցինք, այդպէս խորթ էր վերաբերում դէպի եղբայրակցութեան դադափարը, այնուամենայնիւ ժամանակների ընթացքում ստիպուած էր հաշտուելու ժողովրդի մէջ խորն արմատացած այդ սովորութեան հետ։ Եւ ահա Ռիւդանդական իրաւունքը, որը Հռովմէականի ժառանգն է, վերջնականապէս ընդունում է այդ դադափարն իւր codex-ի մէջ և պետական օրէնքի զօրութիւն տալիս, ենթարկելով նրան եկեղեցական իրաւասութեան կանոններին։ Եղբայրակցութիւնը կատարում էր արդէն եկեղեցական օրհնութեամբ, վերջինս համարւում էր եղբայրակիցներին հոգեւոր ազգականներ և արգելում նոցա մէջ ամուսնութեան կապեր ²⁾։ Եթէ նկատի առնենք այն մեծ ազդեցութիւնը, որ ունեցել է բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը մեր հին քաղաքացիական կեանքի, նամանաւանդ մեր հոգեւոր-եկեղեցական օրէնագրութեան վրայ, այն ժամանակ ինքնըստինքեան պարզ կը լինի, թէ ինչ բնասորութիւն էր կրելու յետագայում եղբայրակցութեան դադափարը մեր հայկական կեանքում։ Մինչդեռ ժողովրդի աշխարհայեացքով եղբայրակցութիւնը բղիւսւում էր բռաւորութեան պայմաններից, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում արեան վրէժի դադափարը, վարչական-պետական ներկայացուցիչների աչքում՝ դա հոգեւոր-բարոյական պարտաւորութիւնների շարքն է դասուում։

Վերև բերած բոլոր պատմական տեղեկութիւնները բաւական լոյս են սփռում այն ենթադրութեան վրայ, որ Հին-Հայաստանում, իբրև Առաջաւոր Ասիայի մի մա-

¹⁾ Surisch-römisches Reshtsbuch. Bruns und Sachou. Berlin. երես .133.

²⁾ Zachariae-Deschichte d. griechisch-römischen Rechts. երես 97.

սուս, գոյութիւն ունէր ժողովրդի մէջ եղբայրակցութեան սովորութիւնը, Բայց այդ ենթագորութիւնը կը մնար լոկ ենթագորութիւն, եթէ մեր առաջ չը լինէին նոր փաստեր, որոնք ակներեւ ցոյց են տալիս, որ նոյն իսկ մինչև վերջերս, ներկայ հայ ժողովրդի մէջ պահպանուել է եղբայրակցութեան սովորութիւնը: Մի կողմը թողած այն փաստերը, որոնք նկարագրական ձևով առաջ են բերուած մի քանի հայ վիպասանների երկերում (բաւական է յիշել Պերճ Պօռչեանի՝ Սօս և Վարդիթերը, Կռուածաղիկը), յիշատակենք այստեղ եղբայրակցութեան ընտրոշ նկարագրութիւնը, որ անուս է պ. Զէլինսկին, Զանգեզուրի հայերի վերաբերմամբ: Եղբայրակցութիւնը կատարուած է թէ մի սեռին և թէ զանազան սեռերին պատկանեալ անձանց մէջ: Եղբայրանալու ծէսը կայանում է հետեւեալում: Զատիկ օրը, պատարագից յետոյ, երկու անձինք, որոնք եղբայրանալու են, միմեանց ձեռքերը բռնած համբուրում են աւետարանը և փոխադարձ խօստում տալիս՝ իրենց վերայ վերցնել եղբօր կամ քրոջ (նայած սեռին) պարտաւորութիւնները և մինչև ի մահ այդ կատարել: Այլ տեղերում եղբայրակցութեան ծիսակատարութեան միջոցին, ծակում են իրանց ճկոյթ մատերի ծայրերը և փոխադարձաբար ծծում միմեանց արիւնն: Այս եղանակով եղբայրացածները կոչւում են անտառանի նղըայր կամ ողջոյն նղըայր: ¹⁾ Ինչպէս տեսնում ենք, եղբայրակցութեան սովորութիւնը մեզանում այժմ եկեղեցական ազդեցութեան է ենթարկուել և ժողովրդի աչքում արդէն մի սրբազործուած կարգ է համարուում:

VI

Պետական ու քաղաքացիական կեանքի զարգացմամբ վրիժառութիւնը, իբրև ինքնագլուխ և ինքնակամ պատ-

¹⁾ Зѣлинскій. Народно—юридическіе обычаи Закавказских армянъ. Երես 6.

ժական միջոց, որ գործ էր ածում յետապնդող վրիժառուին ռեքզգործի դէմ, համարւում է այլևս հասարակական անգործութիւնը խանգարող հանգամանք։ Եւ քանի որ պետական ներկայացուցիչների վրայ էր ընկած հասարակական անգործութեան պահպանելու պարտականութիւնը, բնականաբար միջոցներ էին ձեռք առնւում վրիժառութեան իրական երեւոյթները կասեցնել ու վերացնել։ Այդ նպատակին էին ծառայում նախ այսպէս անունաւ հաշտութեան պահանջը (Friedensgebot) մի միջոց, որ շատ ընդհանրացած էր միջնադարեան գերմանական իրաւունքներում և երկրորդ՝ ապաշխարանքը։ Վերջինս գործադրւում էր բացառապէս հոգեւոր իշխանութիւնների կողմից, որոնք հալածում էին վրէժխնդրութեան սովորութիւնն իբրեւ քրիստոնէական վարդապետութեան հակառակ մի երեւոյթ և որոնք հիմնուելով կանոնական իրաւունքի սկզբունքի վրայ՝ *ecclesia non sitit sanguinem*, խստիւ արգելում էին՝ փոխադարձ թշնամութիւնից դրդուած արիւն թափել։ Այնուամենայնիւ, չը նայած այդ ձեռնարկած միջոցներին, վրէժխնդրութեան ոգին շարունակւում է պահպանել իւր գոյութիւնը թէև արդէն այլ ձևերով։ Արեան վրէժի սովորութիւնը, վերայիշեալ երկու միջոցների շնորհիւ աստիճանաբար փոխարկւում է կոմպոզիցիոն սխտեմի, կամ մասնակի վճարելի փրկանքների։ Այդ փրկանքը հայ ժողովրդի մէջ, նմանապէս հայ դատաստանագրքերում, յայտնի է բնորոշ արևան զին անունով և հոմանիշ է միջնադարեան գերմանական *werqeld*-ին, կամ ռուսական ГОЛОВНИЧЕСТВО-յին։ Փրկանքը՝ փոխարինելով արեան վրէժխնդրութիւնն, անպայման ու անբաժան կցորդ է հաշտութեան պահանջին և ապաշխարանքին, երկու միջոցների, որոնց շնորհիւ նա կարող էր իւր նշանակութիւնը պահպանել։

Հաշտութեան պահանջն ու կայացումն շատ հետաքրքրական է Նիլիկիայի հայերի մէջ և մեծ նմանութիւն ունի ուրիշ ժողովրդների մէջ կատարուող նոյնանիշ

հաշտութիւնների ձևերի հետ. օրինակ՝ օսերի կամ միջնադարեան դերմանացիների ¹⁾։ Կիրիկիայի հայերի հաշտութիւնն այսպէս է նկարագրւում։ Վեթէ մէկը մարդ մ'սպանէ, ժամանակ անցնելէ յետոյ հաշտարարք առ տէրըն սպանելոյն գիմելով ներողութիւն կը խնդրեն և կանխաւ հաճութիւնն ստանալէ յետոյ՝ պատուաւոր թաղեցւոց հետ միանալով մարդասպանը նորա տունը կտանին. սոյն պարագային մէջ սփռագործն 7 կանգուն կտաւ կը առնու իւր հետ իբր պատանք և յորժամ մերձենայ սպանելոյ տան՝ գլուխը կը փարտէ և նորա տիրոջ ոտից փարելով կ'ըսէ. «հմսիկ իս՝ հասիկ պատռնքիս, չեքք կուզիս էրճ, որոյ կը պատասխանէ՝ «բոն՝ քչ պետը էնը, չեքք էր էտա զահմեթնու. քեչիցիրա. նմանօրինակ փոխանակեալ խօսքերէ յետոյ՝ հաշտարարք վերստին կը թախանձեն, որ վերջապէս կը ներէ—«բոն իմ տեղէաս իս, պիտը սպաննըէանը՝ բոն չեմ էնի էաը ըսելով։ Յետոյ գինի կը հրամցնեն և սպանիչը իւր հակառակորդին բաժակ մը գինի տալով ձեռքն կը համբուրէ, այսպիսեօք և ի հնումն մի քանի հատ փոստալի (Ձէյթունցւոց կօշկեանուն), խոնճ և առառաւելն 1000 դահկաւանի չափ դրամ տալով՝ խնդիրն կը վերջանայ եղէր, բայց մի քանի տարիէ ի վէր փոխարինութեան կամ տուգանաց դրամն աստիճանաբար առաւելած է ²⁾։

Ապաշխարանքը՝ իբրև եկեղեցական մի կանոն, ինչպէս երևում է, մեծ գործառնութիւն է ունեցել հայ ժողովրդի մէջ սպանութիւնների դէպքերում. դոնէ այդպէս են ցոյց տալիս մեզ հասած պատմական տեղեկութիւնները։ Մեր եկեղեցական ամենահին կանոնների մէջ, որոնք վերագրւում են Թադէոս Առաքեալին, սահմանուում է այնպիսի անձնաւորութեան համար շոր կամօք մարդ

¹⁾ М. Ковалевскій—Современный обычай и древний законъ т. II. кр. 10 և 11. նմանապէս Frauenstädt—Felderecht und Blutrache երես 127-128.

²⁾ Ալլահվերդեան—Ուլսիա կամ Ձէյթուն.

սպանանէ, տասն և հինգ ամ ընդ ունկնդիրս կացցէ, մի ամ ընդ ձեռամբ, և յեւս անձին իւրոյ հաղորդեսցիւ»¹⁾ Այնուհետեւ մեր բոլոր եկեղեցական կանոնագրքերի մէջ ապաշխարանքը, իւր մի քանի տեսակներով, դառնում է պատիժների գերակշռող եղանակ։ Նոյն իսկ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն հայոց» ապաշխարանքին, իբրեւ պատժական մի միջոցին, նախամեծար տեղ է սահմանում։ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ ապաշխարանքը անբաժան է փրկանքի վճարումից։ առաջինը տեղի է ունենում, երբ արեան գինը վճարուած է։ Վէի յորժամ սպանողի և կամ այլ չարագործի կրկին ցուցանէ պատիժս, քննել արժան է, զի յորժամ զգին արեանն առցեն, թեթեւ ապաշխարութիւն լիցի (II, ՃԻԶ, եր. 438), «Թէպէտ արեամբ դնոյ վճարել կարծի, մի արասցեն առանց ապաշխարութեան . . . » (ibid)։ Աստուծա միայն, որ Մխիթար Գոշը մեզ ոչ մի տեղեկութիւն չի տալիս, թէ ինչ ձևով էին կատարում ժողովրդի մէջ փրկանքի վճարն ու ապաշխարանքը։ այդպիսի տեղեկութիւն մեր ներկայ արժարժուած հարցի համար մեծ կարեւորութիւն կ'ունենար։

Հաշտութեան և սրա հետ վճարուող փրկանքի եղանակը, որի օրինակը բերած էր Զէյթունցիների կեանքից, կրում է իւր վրայ բացառապէս մասնաւոր, անձնական բնաւորութիւն։ Այդ գէպքում իրաւարանական յարաբերութիւնները հիմնուած են ինքնապաշտպանութեան, ինքնագլուխ գործողութեան զգացմունքի վրայ։ Մինչդեռ երբ պետական իշխանութիւնն սկսում է միջամտել սպանութեան գործերին և արիւնալի ընդհարումներին, այն ժամանակից կոնֆլիկտների անձնական յատկութիւնն աստիճանաբար փնջւում է, տեղի տալով իրաւարանական հասարակական բնաւորութեանը։ Ընդհարուող և վրնասուող կողմերն արդէն յենւում են ոչ թէ իրենց ինքնագլուխ գործողութիւնների, այլ հասարակական-պետական

¹⁾ Աբէլ արքեպ. Մխիթարեանց—Պատմութիւն ժողովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. երես 16.

ներկայացուցիչների օրինական միջամտութեան վրայ: Դատաստանական իրաւասութիւնը, լինի դա աշխարհական կամ հոգեւոր, դառնում է մի տեսակ միջնորդ սպանողի և սպանուածի աղղականների միջև, մի միջնորդ թէ քրէական և թէ քաղաքացիական ընաւորութիւն կրող սեփականութեան և սոցա զօհերի միջև. . . . Այդ իրաւասութիւնն, բացի ապաշխարանքից ու հաշտութեան պահանջի միջոցներից, որոնք հակառակորդ կողմերին լոկ բարոյական բաւականութիւն են տալիս, պահպանեց նաև փրկանքի տիրապետող սովորութիւնն, իբրև մի միջոց փնտսող կողմերի նիւթական բաւականութիւնը հատուցանելու համար: Շատ հետաքրքիր են Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի որոշումները, որոնք միանգամայն լոյս են սփռում Դատաստանագրքի այն յօդուածների վրայ, որոնք վերաբերում են քրէական իրաւունքին: Այդտեղ աչքի են դարձում իրաւաբանական գծեր, որոնք իրենց վրայ կրում են ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցած վրէժխնդրութեան սովորութեան հետքերը: Այդ հետքերը երևում են մահուան դատաստանի, այնուհետև ius talionis և վերջապէս փրկանքի վճարումի՝ արեան զնի սովորութեան մէջ:

Եւս առաւել ուշադրութեան արժանի են վերջին յիշածները, քանի որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, և ընդհանրապէս հայկական իրաւունքը, առգործած է հիներբայական իրաւունքի սղով, և շատ բան իւրացրել է Մովսիսական օրէնքներից: Մովսիսական իրաւունքն, ինչպէս յայտնի է, ընդունում է բազմաթիւ, առամն ընդ առաման սկզբունքներ: Իսկ փրկանքը համարւում էր դատապարտելի և մի քանի չնչին գէղքերն ՚ի բաց առեալ նոյն իսկ ամօթալի և մեղապարտ երևոյթ: ¹⁾ Հետեւաբար Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, չը նայած քրէական մասում, բացառապէս Մովսիսական օրէնքների դրոշմն է կրում, այնուամենայնիւ իւր մէջ պարփա-

¹⁾ Saalschüts- Das mosaische recht, H Qeil, cap. 72.

կում է զուտ ժողովրդական, տեղական ազդեցութիւնն էլ, դա փրկանքի ներկայութիւնն է։ Այդ փրկանքը մի կողմից, ինչպէս վերը տեսանք, խորթ է հին-եբրայական իրաւունքին և միւս կողմից չի համապատասխանում նմանապէս եկեղեցական կանոններին, որոնք ինքնըստինքեան հասկանալի կերպով իրենց ազդեցիկ նշանակութիւնն ունեցել են Մխիթար Գոշի վրայ։ Ուրեմն այդ փրկանքի գոյութիւնն ժողովրդի մէջ և նրա իւրացումն Դատաստանագրքի կողմից մի նոր ապացոյց է, որ հին ժամանակներից 'ի վեր հայերի մէջ տիրապետել է արեան վրէժի սովորութիւնն։ Սակայն Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ գտնուում է մի այլ փաստ, որ կրկին մեզ առիթ է տալիս այդտեղ արեան վրէժի իրաւունքի հետքերը տեսնելու։

Մխիթար Գոշը իւր նախադրութեան Ե. գլխում պաշտպանում է այն դադափարը, թէ՛ «երեք են որով վարին մարդիկ—չար, բարի և միջակ»։ Արդ՝ որ յայտնի բարի մարդիկ են և չբոկեն զոք, նոցա չէ պիտոյ դատաստան. և ո՛չ որ յայտնի չարք են՝ գոգք կամ աւաղակք. այլ որ միջակն են՝ որ ունին դատախազութիւն կամ կարծեօք իրաւ։ Պարզ է, որ բարի մարդիկ դատաստանի չեն ենթարկուում։ Բայց ինչո՞ւ չար դործերն էլ չպիտի ենթարկուին դատաստանի։ Մխիթար Գոշի կարծիքով դատաստանը միայն միջակներէն համար է, այնպիսիների համար, որոնց գործողութիւնները գեւ անյայտ են, արդեօք չար թէ՛ բարի. հետեւապէս անհրաժեշտ է պատժի ենթարկել, թէ՛ արդարացնել, մի խօսքով որտեղ տակաւին կարիք է զգացուում մեղաւորութիւնը գեւ ևս քննելու և հաստատելու։ Չար գործերը, ինքնըստինքեան աշկարայ չար, պարզ ու անփոփոխ լինելով, կարօտ չէին դատաստանի։ Սակայն այստեղից չի կարելի եզրակացնել, որ այդ չարագործները անպատիւ էին մնում։ Ընդհակառակը Մխիթար Գոշի խօսքերից տրամաբանօրէն հետեւում է, որ չարագործները պատժւում են, բայց ոչ դատաստանի կողմից, վասն զի

չար գործերը դառնում էին դատաստանի իրաւասութիւնից դուրս, այլ պատժւում էին անկասկած առանց որեւէ դատի, հենց ֆրանս կրօնների կողմից: Այստեղից երևում են ինքնապաշտպանութեան, սնրագործի վրայ ինքնագլուխ դատ անելու մնացորդ հետքերը. դա—այն միջոցներն են, որոնցով բնորոշւում էր իրաւաբանական յարաբերութիւնների անձնական յատկութիւնը, միջոցներ, որոնք վրէժնդրութեան դադափարի հետեւանքներն էին:

Վերջապէս մի կէտ ևս, որ կրկին մատնանիշ է անում վերայիշեալի նման իրաւաբանական յարաբերութիւնների մնացորդ հետքերի վրայ՝ մարդասպանի կամ՝ որեւէ չարագործի վրայ ինքնագլուխ դատաստան կատարել, միջոցներ ձեռք առնել անձամբ նրան պատժելու, մի խօսքով վրէժնգիր լինել: Այդ կէտը՝ վճռաբեկ տեսանի բացակայութիւնն է: Ինչպէս հայերի, նոյնպէս և այն ժողովրդների մէջ, որոնք կանգնած են իրաւաբանական դարգացման ոտոր աստիճանների վրայ, գոյութիւն չունէր դատաստանի վճռի դէմ բողոք բարձրացնելու կամ վճիռը բեկանել տալու իրաւունքը, բացակայ էր ius appellationis. Երայց մի ոք մեզ գիցէ նոցա որ ահամայ սխալին. իսկ որ կամաւ թիւրէ զդատաստան՝ ինքն մնայ ի դատապարտութիւն վերին դատաստանին: (Մի. Գոշ Դատ. հայոց գլ. Ե.): Այստեղ դատաստանի դադափարը իւր գտրգացման առաջին աստիճաններից տակաւին չի բարձրացել. ոչ թէ դատաւորը կամ պետական-վարչական ներկայացուցիչներն են դատի կանչում, այլ հակառակորդներն են իրար դատաստանի հրաւիրում, որտեղ դատաստանական գործը վերջացնում են անմիջապէս միանգամից. վասն զի դատաստանական բոլոր գործողութիւնները, վկաների ցուցմունքները, ապաստանութիւնն ու պաշտպանութիւնն և այլն անում էին առանց որեւէ ձեւականութիւնների հենց իրենք հակառակորդները, իսկ դատաստանն լսի վերջնական վճիռն էր արձակում: Դա մի մնացորդ է հին, նախնական դատաստաններից, որտեղ հակառակորդ կողմերը իրենց

արդարութիւնն պաշտպանելու համար դիմում էին մե-
նամարտութեան հենց դատաւորների առաջ, ինչպէս օ-
րինակ հին գերմանացիների (zweikampf), օլաւ ցեղերի
մէջ: Այդ մենամարտութիւնը հիմնուած էր այն գաղա-
փարի վրայ թէ խախտուած իրաւունքի հետապնդողը, կամ
անձնական իրաւունքից վտանգուածը պէտք էր ինքնա-
պաշտպանութեան դիմէր, պէտք էր ինքնագլուխ իւր
դատը տեսնէր: Վերջապէս վճռաբեկ ատենանի բացակայ-
ութիւնն մի մնացորդ է այն դատարանի, ուր հակառա-
կող կողմերը իրենց պատիժը տեսնում էին հենց դատաա-
տանի միջոցին և դատաւորների ներկայութեամբ, ինչպէս
մենք այդ գտնում ենք նախնի հայերի մէջ, հիմնուելով
Բարդեղանէսի վկայութեան վրայ (նւաբերօսի եկեղեց,
պատմ. սոյն ներկայ դրութեան 7-8 էր.):

Մինչև այստեղ ջանացինք քննութեան առնել Մխի-
թար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ գտնուած կէտերը, ու-
րոնց հիման վրայ գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ
յիշեալ Դատաստանագիրքը զերծ չի մնացել վրէժխնդրու-
թեան գաղափարի ազդեցութիւնից, Դուցէ վրէժխնդրու-
թեան սովորութիւնը Մխիթար Գոշի ժամանակները ի-
րականապէս գոյութիւն ունէր ժողովրդի խաւերում, թէև
ժխտուած պետական-վարչական մարմիններից, սակայն
այդ իրաւաբանական սովորութեան նշանակութիւնն այն-
քան ազդեցիկ է եղել, որ հայկական ամբողջ քրէական ի-
րաւունքն սնուել, աճել է այդ աշխարհայեացքի հետե-
ւանքներով. նոյն իսկ ականայ տեղ է գտել վարչական մար-
մինների կողմից կիրառուած հայ դատաստանագրքերում:
Այս ընդհանուր տեսական ակնարկից յետոյ դիմենք փաս-
տերին, որոնք կարող են լուսաբանել, թէ ինչ եղանակնե-
րով էր ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործա-
դրուում մահուան պատիժը, ius talionis-ը և փրկանքը՝
արեան գինը—վրէժխնդրութեան գաղափարի այդ մնա-
ցորդները:

VII.

Թէև Միխիթար Գոշի կարծիքով ղդին արեան մարդուն ըստ արժանւոյ դնոյ 6չ է, զի գործ Աստուծոյ է և պատկեր և յարուցանել միայն Աստուծոյ է մեռեալը, այնուամենայնիւ նա դնում է արեան դնի մի չափ, որ հաւասար է 365 դահեկանի, մարդու կեանքի դին, որը հաշոււմ է մարդկային կեանքի մի տարուայ օրերի թուով: Այս գումարը նայած հանգամանքներին աւելանում է կամ նուազում. այդ գումարի չափի մէջ մեծ դէր է խաղում ֆլուսուածի հասարակական դիրքը՝ ըստ աշտինճանաց յաւելցի (Միս. Գ. Ա.), շնորհ կրօնը, կամ օճրագործութեան եղանակը: Նոյնանման երեւոյթ ենք նկատում միջնադարեան գերմանական իրաւունքի մէջ: Գերմանական sachsenspiegel օրինագրքում (III, 45, § 1) մի ամբողջ յօդուած իրեն նիւթ է առել արեան դնի (wergeld) քանակը զանազան հասարակական դասակարգերի վերաբերմամբ:

Մահուան պատժին ու talionը ներկայացնում են իսկապէս միևնոյն պատժի՝ այսինքն հաւասար փոխադարձ վարձադրութեան՝ գաղափարի զանազան աստիճանները: Չնայած այդ երկու տեսակի գաղափարի ներքին մեռկութեան, այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է այստեղ ծանօթանալ նոցա հետ, իբրև պատժական առանձին տեսակների հետ:

Ա. Սպանութիւնների դէպքերում Գատաստանադիրքը զանազանում է նախ և առաջ՝ ռիտատրեալ՝ կամաւ և ակամայ մօմենտներ (Միս. Գոշ, յօդ. Ա) և երկրորդ՝ ոճրագործի անձնատրուութիւնն:

1. Իսկ եթէ սպանանիցէ այլազգի զքրիստոնեայ կամաւ, ըսպանցի փոխանակ նրա, ապա թէ ակամայ, խրատիցի ՚ի ձեռս և զգլին արեան տուգանեսցի (Միս. Գոշ—ձժէ): Այստեղ երկրորդ դէպքում, ինչպէս նկատելի է,

բացի արեան գնի վճարումից, կտրուած են ոճրագործի ձեռքը: Այդ տեսակ ձեռք կտրելուն մէջ մարմնանում է հաւասար վրէժխնդրութեան դադափաբը, որ կոպիտ ձեռով պահանջում է, վրէժն ուղղած տեսնել ոճրագործի և իսկապէս նրա մարմնի այն մասի գէժ, որը անմիջական պատճառ է եղել հակառակորդի սպանման: Դա էլ talionի մի եղանակն է, մի մնացորդ սերնդական վրէժխնդրութիւնից:

2. Եթէ քրիստոնեայ զայլազգի սպանցէ կամաւ, զգին արեանն տուգանեացի հարիւր քսան և երկու դահեկան (այսինքն ամբողջ արեան գնի $\frac{1}{3}$ մասը) և եթէ ակամայ—վաթսուն և մի դահեկան ($\frac{1}{6}$ մասը ամբողջ արեան գնի):

3. Եթէ քրիստոնեայ զքրիստոնեայ սպանցէ կամաւ, զգինն տուգանեացի արեան. և թէպէտ ըստ օրինացն մահու արժանի է, այլ 'ի ձեռս խրատ առեալ ապաշխարութեան հառցէ: Ապա թէ ակամայ—զկէս գընոյն, այսինքն մօտ 187 դահեկան, բայց չեն կտրուած ձեռքը:

4. Հետաքրքիր են սպանութեան դէպքերը փոքրահասակների վերաբերմամբ. «Սպանութիւն 'ի մանկունս եղեալ եթէ որ սպանն 'ի վեր քան զերկուտասան ամն է—իբր կատարեսուլ արինս լիցի և ըստ այնմ տուգանեացի: Եթէ փոքրահասակը 12 տարեկանից էլ ցածր է, օրինակ 10 կամ 11 տարեկան է, պահանջել արեան գնի կէսը. եթէ 10 տարեկանից էլ փոքր է—տուգանել արեան գնի մի երրորդը» (Մխ. Գ. յօդ. Ա.)

Սպանութեան տնիւրների շարքն է դասուած և նոյն պատժական հայեացքով չափուած կուտութեան բռնի խախտումը և կանանց բռնաբարութիւնը: Այս տեսակ չարագործութիւնները տուգանուած են արեան գնի ամբողջութեամբ և նոյն իսկ շատ անգամ աւելի չափով. օրինակ՝ կոյսի առեւանդումն և բռնաբարումն հատուցուած էր 1000—600 դահեկանով: Կանանց պատուի վրայ կատա-

բաժնիները խստորէն պատժուում էին ըստ ժողովրդների օրէնքներում, ինչպէս օր. միջնադարեան գերմանացիների, հին իսրայելացիների, հին եգիպտացիների մէջ։ Նմանապէս Վախտանգի Դատաստանագրքի հայկական օրէնքների մէջ գտնուում է մի յօդուած, որ ձայնում է. «ով նշանուած օրիորդին կը խաբէ և կուսական պատիւը կը խախտի, նրանից պահանջել ամբողջ արեան գինն յօդուած օրիորդի նշանուած երիտասարդին. իսկ օրիորդին կնութեան տալ նրա բռնարարողին, եթէ վերջինս ազատ է, իսկ եթէ վերջինս արդէն ամուսնացած է, այն ժամանակ գտնէ պահանջել նրանից օրիորդի կուսութիւնն խախտելու պատճառով միմիայն արեան գինն» (Законы Вахтанга изд. Френкеля, Тифлисъ § 231, стр. 291)։

Բ. Talion-ի մասնակի ձևերը գտնուում ենք այն դէպքերում, երբ մի կողմը հակառակորդի մարմնի որեւէ անդամին շօշափելի վնաս է հասցնում, օրինակ՝ ձեռքից զրկում, աչքը կտրացնում, ոտքը կտրում. մաղերը փետում և այլն։ Այսպիսի դէպքերում իւրօրօնիւր վնասուած անդամն առանձին է դնահատուում և ըստ այնմ արեան գինն վճարում. «տուգանք վճարեսցի ըստ բռնականի գնոյ արեան համեմատեալ»։ Վնասուած մասնի համար վճարելիք փրկանքը չափուում է միջին քանակութեամբ և ընդունուում իբրեւ նորմ՝ չքսան և վեց դահեկան և կէս դանդ, դարի պակասը։ Բացի այդ՝ Դատաստանագիրքը շեշտում է, որ վնասի չափ ու աստիճանն որոշելու համար, անհրաժեշտ է քննութեան առնել և ըստ այն էլ talion-ի քանակը որոշել (Մխ. Գոշ. յօդ. ԻԲ.)։ Talion-ի իրաւունքն այն աստիճանի է ընդլայնանում, որ վնասուած կողմին վճարում էին նաև այն ծախքերը, որոնք կատարել էին յաշմացած անդամների բժշկութեան և դեղորայքի համար. «և զայլսն ՚ի վնասից բժշկութեան և զխափանածոյն հատուցեն և յանրժշկելեաց — ըզտուգանս» (Մխ. Գոշ. յօդ. ԺԴ, ԻԶ)։ Talion-ի այս օրինակ համանիշ սովորութիւնը գոյութիւն է ունեցել ոչ միայն

հին մովսիսական օրէնքներում, այլ և հին ու միջնադարեան գերմանացիների մէջ^{*)}։ Talion-ի գաղափարը գործադրուած էր նաև այնպիսի հանգամանքներում, երբ նիւթական ու մարմնական վնաս հասցնողը՝ չորքոտանի կենդանի էր։ Այս գէտքերում, 'ի հարկէ, պատասխանատու էին կենդանիների տէրերը, վասն զի վերջինների պարտաւորութիւնն էր հսկել իրենց կենդանիների վրայ, մանաւանդ եթէ դոքա կատաղի կամ վնասարեւ էին (Մխ. Գոշ ԺԴ, ԼԱ.)։

Նմանապէս է վարուած Դատաստանագիրքը գողերի հետ։ Երբ գիշերուայ մէջ գողը իւր գողութեան միջոցին սպանուի վնասուողի կողմից, այդ սպանութիւնը համարուած է անկամայ, իսկ եթէ լոյսին կատարուէր այդ սպանութիւնը, այն ժամանակ համարուած էր կամատր և գողի սպանողին հետ պէտք էր վարուել ընդհանուր օրէնքի համաձայն, այն է՝ գոհանալ արեան գնի հատուցումով։ Ինչ վերաբերւած է այն գողին, որ զերծ է մնացել վնասուած սեփականատիրոջ հալածանքից, այնուամենայնիւ նա պէտք է որոնուի և գտնուի իշխանութեան կամ հենց վնասուածի ջանքերով։ Եւ ապա այդ ձերբակալուած գողն ենթարկուած է պատժի, վճարուած է գողացած իրերի համար տուգանք, փրկանքի բնաւորութիւն է կրում, այն է՝ «գողօնն կորուսեալ՝ չորրորդ հատուցի, և ոչ կորուսեալն՝ կրկին» (Մխ. Գոշ ԺԹ, ԻԳ, ԼԹ, Խ.)։

Վերև յիշուած արեան գնի բոլոր եղանակները, և անհնական իրաւունքի խախտման վերականգնելու բոլոր ձևերը, որոնց վրայ կանգ է առնում Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, գործադրելի են ոչ միայն ազատ դասակարգին պատկանողների, այլ և նոյն չափով շինական ու ճորտացած բնակիչների վերաբերմամբ։ (Մխ. Գոշ յօդ. ԻԷ, Լ.)

Մի քանի խօսք էլ տեսնք, թէ ինչպէս էր վճարուած

*) Համեմատ. Ttauenstädt—Tebderecht und Blutrache երես 26.

արեան գինն: Տարաբաղդաբար մեր Դատաստանագիրքը շատ վայրկեան է արժարժում այս հարցը: Մինչդեռ այդ հարցը հայ սովորութեան իրաւունքի հետադատողի համար նշանաւոր է և հետաքրքիր, փրկանքի հատուցման եղանակների հիման վրայ կարելի էր յետադարձ միջոցով որոշ եզրակացութիւններ անել վրէժխնդրութեան սովորութեան վրայ լոյս սփռելու նպատակով:

Խօսք չկայ, որ արեան գինը հասնում է սպանուածի ամենամօտիկ ազգականներին՝ հայր, մայր, որդի և այլն: Սակայն, ինչպէս Դատաստանագրքից նշմարոււմ է, մի որոշ մաս էլ այդ տուգանքից հասնում էր յօգուտ դանձարանի կամ թաղաւորի. եղբիւն տուգանեցի արեան իւրոցն և թագաւորի տուգանք ըստ կարի լիցիւ: Ահա այստեղ նկատոււմ ենք արեան վրէժի էվոլյուցիոնի վերջնական աստիճաններից մէկը, երբ պետական իշխանութիւնն իւր միջամտութեամբ որոշ դեր է խաղում հակառակ կողմերի յարաբերութիւնների մէջ, և այսպիսով վրիժառու անձանց անձնական գոյն կրող կօնֆլիկտը ենթարկոււմ է հասարակական դժի ազդեցութեանն ու պատասխանատւութեանը, Բայց երբ սպանողը անկարող է հատուցանել արեան գինը՝ Այն ժամանակ ըստ Դատաստանագրքի պահանջոււմ է, որ նա պատճառեցի և սպանելոյն հատուցի և տունն յաւար արքունիս լիցիւ: Կամ մի այլ տեղ՝ առաջ թէ աղքատ իցէ, վաճառեցի իւրօվին յազգատոհմ և հատուցանիցէւ:

Միեւնոյն Գոյը նախատեսոււմ է նաև այնպիսի դէպքեր, երբ սպանողներն անյոյտ են: Մովսիսական օրէնքն (Բ. օրին. ԻԱ. 1, 2, 3,) այսպիսի հանգամանքներում պահանջոււմ է՝ «եւցէ ծերակոյան քո և դատաւորք քո, և չափեսցեն շուրջ զվիրաւորան զվայրս քաղաքացն. և եղիցի քաղաք որ հուպ իցէ 'ի վիրաւորն առցէ ծերակոյտ քաղաքին այնօրիկ երինջ մի յարկառոյ...» Մեր դատաստանագիրքն հակառակ սրան պահանջոււմ է՝ «յայտմանէ յայտ է ոչ տուգանս լինել այդպիսի սպանման և ոչ դատաստան

արեան, այլ քաւութեան—պատարագաւ անդ և աստ (այսինքն գիակի ընկած որոշ տարածութեան վրայ գտնուած ընակութեան տեղերի մէջ) ապաշխարութիւն: Այդոցիկ հետեւելի է դատաւորաց որքան անյայտ է: Իսկ եթէ ըստպանողն անսպասելի յայտնուի, այն ժամանակ 'ի հարկէ նրա հետ վարուելու էր, ինչպէս ընդունուած էր դատաստանագրքի ոգով՝ արեան գնի և ապաշխարանքի ենթարկել (Մ'իս. Գոշ. յօդ. 5Ը): Միևիթար Գոշի Դատաստանագրքի այս վերջին գէպքին վերաբերեալ որոշումը զարմանալի նմանութիւն ունի գերմանական միջնագարեան իրաւունքին, որ խօսում է նոյնանման գէպքի մասին: Այդ յօդուածը վերագրում են K. Chlodwig I. Մերովինգեան թագաւորին. ընկծէ գիակը ընկած է դաշտի վրայ կամ երկու տեղերի (ընակեալ) միջև, պէտք է ազգականներին բերել այդտեղ և գիակը ցոյց տալ, որպէսզի հաստատուի, որ նոցա ազգականի գիակն է: Երբ այդ չի կատարուում, այն ժամանակ նոյն տեղերի բնակիչները պարտաւոր են երգում տալ, թէ ոչ իրենք են կատարել այդ սպանութիւնն և ոչ էլ տեղեակ են, թէ ով է սպանողը, հակառակ գէպքում նոքա ստիպուած կրկնեն արեան գինը վճարելը ¹⁾:

Մենք աշխատեցինք քայլ առ քայլ հետեւել վրիժառութեան գողափարի զօրգացմանը հայոց սօվորութեան իրաւունքի մէջ: Մենք տեսանք, որ այդ սօվորութիւնն ամենահին ժամանակներից ի վեր անցել է մինչև նորագոյն ժամանակները: Մի կողմից՝ նա անցել է որպէս առաջնորումն էլ գոյութիւն ունեցող ժողովրդական իրաւարանական հասկացողութիւն, իւր գողափարի կռակաւ արտայայտութեամբ և դրեթէ անփոփոխ՝ որպէս ինքնահատուցման իրական միջոց, անձնական ինքնօգնութեան ու պաշտպա-

¹⁾ Chlodovechi K. capitula pacto legis Salicae addita c. 9, b. pertz. Momsen T. IV, p. 5.

նութեան մի եղանակ։ Միւս կողմից՝ նա հասել է մեզ որոշ էվոլյուցիոնի, որոշ հասարակական յարաբերութիւններին ընդ ընթացքում պայմաններին ենթարկուած. այստեղ վրէժխնդրութիւնը, չկորցնելով իւր էական դադարարն ու ոգին, ներմուծուել է հայկական քրէական իրաւունքի մէջ տարբեր ձեւերով ու պատմական ժամանակին համեմատ դարդացմամբ։ Այդ քրէական իրաւունքը, որի հետ համառոտապէս ծանօթացանք Մխիթար Գոշի դատաստանագրքից, հայկական իրաւաբանական աշխարհայեացքում կազմում է վրէժխնդրութեան սովորութեան դարդացման վերջին աստիճանը։ Մխիթար Գոշից յետոյ մենք չենք ունեցել մի այլ ինքնուրոյն օրինագիրք կամ դատաստանագիրք, որով կարելի լինէր չափել հայկական իրաւաբանական դարդացման յետագայ աստիճանները վրէժխնդրութեան ու արեան գնի վերաբերմամբ։

